

ЕКОНОМІКА І УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВАМИ

Ірина СУХАРСЬКА

ІНСТИТУЦІЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА ЯК ОБ'ЄКТ ЕКОНОМІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Визначено поняття „інституція підприємництва” на основі аналізу еволюції поняття „підприємництво”. Обґрунтовано доцільність дослідження інституції підприємництва як об'єкта економічного аналізу.

Ключові слова: *інституція, підприємництво, підприємницька діяльність, підприємницький хист.*

Економічна система за своєю суттю є багатограним утворенням, якому, окрім значної кількості елементів, притаманні складні зв'язки між компонентами. Питання організації ефективних господарських систем особливо актуальне для країн з неусталеною економікою. До економічних систем такого типу належить і українська. Одним із ключових чинників підвищення ефективності економічної системи вважають наявність сформованого підприємницького прошарку, в існуванні та діяльності якого вбачають можливості розв'язання низки соціально-економічних проблем. *Актуальною* є проблема розробки заходів стимулювання розвитку підприємницької ініціативи. Задля цього необхідним є визначення ролі та місця підприємництва в національній економіці, ідентифікація функціональних зв'язків підприємництва з іншими елементами господарської системи, з'ясування чинників, які впливають на зміни в підприємницькій активності. Очевидно, що досягнення таких цілей можливе за умови чіткого окреслення об'єкта дослідження.

Дослідження підприємництва знаходимо у *працях* Р. Кантільйона, Г. Мангольдта, Й. Тюнена, А. Сміта, Д. Рікардо, Ж. Б. Сея, А. Маршала, Дж. Б. Кларка, Й. Шумпетера, Ф. Гаєка, А. Хоскінга, У. Баумоля та інших. Серед українських дослідників, які зробили внесок у розробку питань підприємництва – Т. Богданова, В. Будкін, З. Варналій, З. Ватаманюк, С. Злупко, В. Кредісов, О. Михайловська, Т. Притиченко, Т. Прохорова, М. Ромашко, В. Семиноженко, В. Сизоненко, Г. Холодний, В. Чабан та інші. Особливої ваги набуває дослідження підприємництва як одного з елементів інституційної системи суспільства з метою вивчення двостороннього зв'язку між інституційним середовищем та підприємництвом. З огляду на актуальність теми та наявність великої кількості неохоплених дослідженнями аспектів, вважаємо за *доцільне розглянути* суть підприємництва як елемента економічної системи, також беручи до уваги здобутки інституціоналістів.

Серед науковців, які належать до інституційного та неінституційного напрямів, досі не існує єдиного погляду на трактування понять „інститут”, „інституція” та „організація”. Це часто пояснюють розбалансованістю методологічного апарату, браком цілісності та універсальності категоріального апарату цих напрямків економічної науки [1, 32–37].

Згадані вище терміни почали активно використовуватися вітчизняними науковцями після перекладу російською мовою праці одного із основоположників інституційного

напряму Т. Веблена „Теорія бездіяльного класу” на початку 80-х років минулого сторіччя. Базову категорію дослідження – інституцію (мовою оригіналу „institution”) було перекладено як інститут. За словами Т. Гайдай, це призвело до підміни понять та інтервенції терміну „інститут” спочатку в радянський, а згодом у слов’яномовний науковий економічний ужиток [2, 53–54].

Основоположник інституціональної течії Т. Веблен вживає поняття „інституція” для позначення звичного способу мислення людей, способу дій, способу розподілу винагороди за працю, які мають тенденцію продовжувати своє існування невизначено довго. На його думку, економічною поведінкою людини керують не прагнення до раціонального та максимально ефективного споживання, а сукупність традиційних суспільних уявлень [3, 457].

Поняття інституції набуває іншого звучання відповідно до трактування Дж. Коммонса: колективна діяльність, яка здійснює контроль за індивідуальною діяльністю та узгоджує суперечливі особисті інтереси. Він запровадив поняття діючого колективного інституту, що врегульовує економічну поведінку суб’єктів [4, 494].

Представники соціологічної науки П. Бергер та Т. Лукман під інституцією розуміють типізацію звичних дій, вчинених діячами різного роду [5, 93]. Інакше кажучи, повторювані дії індивідів, які набувають статусу звички, типізуються тими, хто може спостерігати за ними (діями). Особливої ваги набуває повторюваність соціальної ситуації, в якій такі дії виникають як необхідність. Особи, які перебувають в її контексті, будують свою поведінку відповідно до інституцій, сформованих в ході історичного процесу, які є для індивідів об’єктивною реальністю, оскільки існують незалежно від їхнього бажання. Таким чином, „окрема інституція – це об’єктивована людська діяльність” [5, 103].

У розумінні Р. К. Мертона інституційні обмеження створюють множину дозволених та схвалених суспільством засобів для досягнення індивідуальних цілей [6]. Тобто інституція є, у певній мірі, множиною варіантів поведінки індивіда.

Філософ Дж. Серл трактує інституцію як певну субстанцію, яка реалізується за допомогою сукупності конститутивних правил [7]. Згадані правила спрямовані на надання суб’єктам певних статусних функцій, здійснення яких можливе лише за умови колективного визнання та сприйняття, а не завдяки абсолютно незалежним від спостерігача властивостям ситуації. За логікою дослідника, інституції виникають і розвиваються винятково у людському суспільстві, базуючись на колективному визнанні статусу та пов’язаних із ним прав та обов’язків. Таким чином, інституція належить до суб’єктозалежних об’єктів дослідження, щодо яких можна вивести цілком об’єктивні закономірності.

Д. Норт трактує інституцію як сукупність норм та правил, які визначають поведінку членів суспільства за умов асиметричності інформації [8]. Він чітко розмежує формальні та неформальні інституції. Перші знаходять своє відображення у неофіційних звичаях і традиціях, другі – це об’єктивовані в офіційних джерелах права норми. Загалом інституції, за Нортом, покликані створити передбачуваність у взаємодії агентів, структурувати повсякденне життя.

Один із сучасних представників інституційного напряму Дж. Ходжсон інтерпретує інституцію як соціальну організацію, яка через традицію, звичай чи правові обмеження формує довготривалі рутинізовані схеми поведінки. Згодом у розумінні вченого трактування інституції еволюціонує до довговічних систем правил, що склалися та укорінилися і надають структуру соціальним взаємодіям [2, 60].

Інституцію також трактують як загальновідомі правила, які використовуються для структурування повторюваних ситуацій взаємодії, і які забезпечені механізмом санкцій [9]. Загалом у сучасній економічній науці найбільш містким та поширеним є розуміння

інституцій як наборів правил для врегулювання людської взаємодії в усіх сферах людського життя [2, 63].

На нашу думку, трактування інституції лише як сукупності норм та правил для регулювання економічної діяльності людини не є вичерпним. Розвинуті економічні системи демонструють відповідність поведінки суб'єктів економічних відносин формальним правилам та нормам, тобто інституція дійсно знаходить своє відображення у регулятивних обмеженнях. Таку відповідність можна пояснити поступовим розвитком інституційної структури, закріпленням правил і норм, які створювалися, сприймалися та схвалювалися суспільством, оскільки відображали усвідомлену суспільну необхідність. Інакше кажучи, сукупність норм законодавства відповідала нормам права. Досвід інституційної перебудови транзитивних економічних систем засвідчив вузькість визначення поняття „інституція” за допомогою сукупності норм та правил для регулювання поведінки. Так звана „трансплантація інституцій” продемонструвала неможливість досягти очікуваних результатів створенням норм для регулювання економічної поведінки [9]. Крім того, трансплантація інституцій засвідчила існування подвійних стандартів у неформальному регулюванні економічного життя. З одного боку, існують загальновизнані суспільством морально-етичні норми господарської поведінки (вони можуть розглядатися як неформальні правила), з іншого боку – реальні дії суб'єктів, що суперечать згаданим нормам. Зауважимо, що, як правило, межі таких девіацій від формального та неформального набору інституційних настанов ніколи не озвучуються і не окреслюються вербально. Очевидно, що інституція – утворення набагато складніше, ніж набір норм та правил, які регулюють певну сферу людської суспільної діяльності. Тут погодимося із узагальненням академіка А. Чухна, який стверджує, що інституції – це спосіб мислення і дії, втілені у соціальних звичаях, установленнях, правилах і звичках [10, 6].

Існування інституцій обумовлене необхідністю структурувати поведінку індивідів відповідно до певних повторюваних ситуацій з метою досягнення передбачуваності взаємодій агентів. Інституція не обмежує дії суб'єкта, вона створює множину виборів із можливістю передбачити наслідки таких виборів для виконавців дій і, відповідно, зробити припущення щодо ймовірності певного вибору.

Отже, на нашу думку, найбільш точним є визначення інституції як сукупності форматів поведінки прийнятих та загальновизнаних у соціальній спільноті для регулювання поведінки індивідів у ситуаціях, які передбачають взаємодію суб'єктів. Прикметним є те, що такі формати сприймаються агентами як певні інструкції, правила взаємодії в конкретних умовах.

Попри те, що існує низка наукових дисциплін, які пов'язані із поняттям підприємництва, досі немає єдиного визначення понять „підприємництво” та „підприємницька діяльність”. Тривалий час підприємництво розглядалося як категорія загального або малого бізнес менеджменту. Намагання аналізувати сутність підприємництва за допомогою його окремих ознак не розкривали належно змісту категорії. У той час, як ринкове господарство не мислиться без підприємницької діяльності індивідів, сформулювати однозначне та прийнятне для всіх напрямів економічної науки визначення цього поняття досить складно. Складність пов'язана з тим, що категорія підприємництва у широкому розумінні виходить за межі економічного пізнання, вона є одночасно психологічним і соціальним феноменом.

Власне термін „підприємництво” було запропоновано у XVIII ст. англійським банкіром Р. Кантільйоном. Цим поняттям він окреслював коло ділових угод, які дозволяли використовувати розходження між попитом і пропозицією задля отримання спекулятивного прибутку. Однак, він вважав підприємцями лише тих осіб, які займалися ризиковою діяльністю і не мали жодних гарантій отримання доходів. За такого підходу до підприємців можна було б зарахувати розбійників та шахраїв. Ідея ризиковості

підприємництва отримала продовження в міркуваннях німецьких учених Г. Мангольдта та Й. Тюнена. Останній навіть відокремив поняття капіталіста та підприємця, відділивши підприємницький прибуток від процента на інвестиційний капітал [7, 46]. Однак в жодному разі не можна обмежувати сутність підприємництва лише його ризиковим характером.

Класики економічної теорії не розмежовували функції капіталіста та підприємця. А. Сміт вважав підприємцями власників, які ризикували заради досягнення успіху. Він водночас зазначав справедливість отримання більшого прибутку за зростання ризиків. Д. Рікардо підкреслював важливість ефективного господарювання як однієї з умов підприємництва. Однак розгляд підприємницької діяльності не виходив за межі вільного ринку, де підприємець мав бути, як правило, і власником [11, 282; 12, 46].

Під іншим кутом розглядав функції підприємця Ж. Б. Сей. Він наголошував на координуванні факторів виробництва як на основній ознаці підприємця. Невід'ємними рисами зазначених осіб мали бути промислові здібності, таланти, дух порядку і керівництво [10, 68]. Відмінність між капіталістом та підприємцем була очевидною і для Ж. Б. Сея. Підприємець, на його думку, був вісью обертання всіх ресурсів, переміщував фактори з секторів із низькою ефективністю до секторів із високою ефективністю [12, 46].

Неокласична школа змістила акценти на новаторський характер підприємництва, що відобразилося у працях А. Маршала та Дж. Б. Кларка. А. Маршал відзначав ризиковий характер підприємництва при поєднанні всіх факторів та окресленні плану виробництва. Окрім того, він запропонував виокремити підприємницький хист як четвертий фактор виробництва [12, 48–49].

Інноваційність підприємництва знайшла своє продовження в працях Й. Шумпетера. Так, Й. Шумпетер визначальною рисою підприємця вважає здатність діяти нетрадиційно [13]. Такі впровадження реалізуються у виробництві досі невідомого блага, застосуванні новітнього методу виробництва, освоєнні нового ринку збуту, відкриття нового джерела сировини та напівфабрикатів, завоювання нового становища на ринку. При цьому функція підприємництва у Й. Шумпетера не є безперервною, тобто підприємницька діяльність здійснюється лише у момент впровадження інновації. Навіть після створення нової комбінації та застосування її на практиці дії управлінців мають тенденцію до рутинізації.

Дещо зміщуються акценти у дослідженні підприємництва Ф. Гаском. Видатний економіст надає великого значення свободі, особливо економічній, тому роль підприємця вбачає у найвдалішому використанні наявних у конкурентному ринковому середовищі можливостей. З огляду на це, вчений особливо наголошує на менеджерському хисті підприємця і стверджує, що з часом значимість таких навичок лише зростатиме [12, 47].

Суттєві відмінності від сказаного вище має підхід А. Хоскінга, який у підприємцеві вбачає особу, що займаючись власною справою отримує у винагороду прибуток та задоволення від заняття вільним підприємництвом, але одночасно бере на себе всі потенційні ризики [12, 47–48].

Цікавими для дослідження сутності підприємництва є погляди Г. Піншота з приводу феномену „інтрапренерства”, або „внутрішнього підприємництва”, що виникає в межах підприємства, яке вже існує, і полягає у наданні окремим цілісним підрозділам підприємницької свободи. Поява інтрапренерства викликана активізацією творчого потенціалу працівників, прагненням підвищити ефективність використання ресурсів організації, потребою адаптації до швидких змін ринкового середовища [12, 48; 14, 13].

Творче прагнення до інновацій не завжди реалізується в межах продуктивної виробничої діяльності – залежно від факторів, що формують підприємницьке середовище, може спостерігатися відтік підприємницького хисту у сфери діяльності,

пов'язані із отриманням ренти. Така особливість розподілу була описана У. Баумолем, який розглядав три типи підприємництва: продуктивне, непродуктивне, деструктивне [15]. Відтак підприємство може полягати не лише в діяльності, яка створює позитивний економічний ефект та описана Й. Шумпетером, але й у діях, спрямованих на пошук та отримання ренти. Для кожного суспільно-історичного моменту така діяльність мала свої особливості: від військової справи до пошуку додаткових вигод від державної служби чи наближеності до владних кіл.

Вітчизняні дослідники надавали великої ваги підприємцю, який організовував та планував виробництво. Стимулом до підприємницької діяльності виступав прибуток, отриманий шляхом мінімізації витрат, підвищення ефективності капіталу тощо. Однак для підприємця, на думку багатьох українських економістів, важливим було отримання прибутку у щоразу більшому обсязі з метою нагромадження капіталу. Так, М. Туган-Барановський розглядав прагнення „до поширення суспільного виробництва й суспільного багатства” як характерну рису досліджуваного ним суспільства [16, 69]. Оскільки така особливість є притаманною людській природі, то відповідно будь-які спроби побудови соціалістичних суспільств, на думку науковця, були приреченими на невдачу як такі, що обмежують людську особистість, її свободу і можливості до розвитку та самовдосконалення [11, 283]. У дослідженні підприємництва вчений велику увагу звертав на особливості ментальності: патріотизм, культуру, релігію, психологічні риси характеру народу. Схожу позицію знаходимо у С. Подолинського, С. Булгакова, М. Зібера, В. Левитського, А. Антоновича, М. Соболева. Ключовою ідеєю їх досліджень була думка про спрямованість підприємницької діяльності на підвищення ефективності капіталу та зростання прибутковості справи [16, 69]. М. Цитович розглядав підприємницький прибуток як винагороду за підприємницьку працю. Зазначимо, що дохід на капітал та підприємницький прибуток виступали цілком різними категоріями [16, 70].

Таким чином, простежуються чотири основних періоди в дослідженні сутності підприємницької діяльності. Перший період характеризувався наголосом на ризиковості підприємницької справи (XVIII ст до кінця XIX ст). Початок XX ст. знаменувався зміщенням акцентів із ризиковості підприємницької діяльності на її інноваційність і, відповідно, початком другого періоду, який тривав до 50–60 років XX ст. Третій період відзначався активним дослідженням ролі менеджменту для розвитку суспільства. Четвертий (від 90-х років XX ст.) ознаменувався вивченням підприємництва у середовищі, прикметною ознакою якого є постійні зміни [14, 13–14]. У кожному з періодів дослідження підприємництва наголос робився на специфічній функції, яку виконував підприємець в суспільстві.

Отже, підприємництво – це особливий вид господарської діяльності, яка характеризується творчим, інноваційним характером і здійснюється в умовах невизначеності, тобто є ризиковою за своєю суттю. Воно може виявлятися як у формі продуктивного виробництва товарів та послуг, так і в непродуктивній та навіть деструктивній формах. Однак за будь-яких умов підприємницька діяльність спрямована на виявлення та найповніше використання наявних ринкових можливостей та створення нових.

На думку російських дослідників В. Каширина та В. Самойлова, підприємництво перш за все є суспільним явищем, функціонування якого регулюється набором правил. Згадані правила переважно встановлюються державою, оскільки організація підприємницької діяльності передбачає укладення з державою соціального контракту із зобов'язаннями чинити в межах регулятивних норм [17, 16–17]. Очевидно, що укладення такого контракту відбувається в момент юридичної реєстрації суб'єктів

підприємницької діяльності. Однак підприємництво не обмежується взаємодією із державою. Воно активно впливає на широке коло суспільних явищ, і цей вплив також регламентується певним набором правил та форматів поведінки.

Підприємництво, як вид людської діяльності, існує в межах певного суспільного середовища і його особливості та характерні риси визначаються правилами гри, притаманними для певного соціуму. Інтегруюча функція підприємництва значною мірою реалізується через взаємодії з іншими агентами. Такі взаємодії стосуються питань розподілу ресурсів, визначення прав власності на прибуток, окреслення владних повноважень тощо. Велика кількість цих аспектів регулюється за допомогою формальних та неформальних норм поведінки, які знаходять своє відображення в інституційних обмеженнях.

І все ж характерною особливістю підприємництва є, перш за все те, що воно не рівнозначне механічному поєднанню факторів виробництва, володінню та управлінню власністю і прагненню до максимізації прибутку. Розмежування таких понять як власник виробничих ресурсів і підприємець, виробник та підприємець, дохід на капітал та підприємницький прибуток яскраво ілюструє, що існує окрема економічна категорія – інституція підприємництва. Історична еволюція підприємництва зумовлювала розвиток як функцій підприємництва, так і правил, якими регулювалася поведінка його суб'єктів, характер взаємодії між самими підприємцями та з іншими членами соціуму. Кожному періоду відповідав набір норм, відповідно до яких визначалася та здійснювалася підприємницька діяльність.

Якщо власне підприємливість можна вважати рисою людської природи, то зовнішнє середовище визначає той спосіб, у який вона може виявлятися та застосовуватися у людській діяльності. Типи підприємницької діяльності в конкретних суспільних та історичних умовах, правила і норми, за якими вона здійснюється, формують інституцію підприємництва. Вона існує та функціонує у двох площинах – формальній і неформальній. Першу складають встановлені державою норми, вони визначають правові передумови підприємництва, окреслюють перелік легальних видів та способів здійснення підприємництва. Другу утворюють неформальні норми, які відображають дійсні види та способи підприємницької діяльності. Тобто утворюється інституція, яка створює рамки для реалізації підприємницького хисту в кожному конкретному суспільно-історичному моменті, яка визначає коло суб'єктів підприємництва, форми його здійснення, взаємодію між підприємцями та суспільними інституціями. Таким чином інституцію підприємництва доцільно визначати як сукупність легітимізованих (наголошуємо, що не обов'язково легалізованих) форматів поведінки при здійсненні підприємницької діяльності.

Розгляд виникнення та розвитку інституції підприємництва як складової інституційної структури економічної системи дозволяє визначати суттєві чинники економічного розвитку та зростання. Оскільки підприємництво традиційно вважається рушійною силою якісного перетворення національної господарки, то з'ясування закономірностей функціонування інституції підприємництва створить підґрунтя для формування та здійснення ефективної державної політики економічного розвитку. На нашу думку, *подальші дослідження* доцільно проводити в руслі окреслення сутності інституції підприємництва, визначення її місця в економічній системі, пошуку чинників, які впливають на трансформування цієї інституції, та способів формування максимально ефективної системи правил та норм підприємницької діяльності.

Література

1. *Тарасевич В. Н. Институциональная теория: методологические поиски и необходимые гипотезы // Постсоветский институционализм: Монография /*

- Под ред. Р. М. Нуреева, В. В. Дементьева; Гос.ун-т – Высшая школа экономики, Донецкий нац. технический ун-т – Донецк: Каштан, 2005. – С. 32–48.
2. Гайдай Т. В. Институція як інструмент інституційного економічного аналізу // *Економічна теорія*. – № 2. – 2006. – С. 53–64.
 3. *A history of economic theory and method* / Robert B. Ekelund, Robert F. Herbert. - North Bergen, United States, 1990. – 688 p.
 4. Майбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Дело, 2000. – 560 с.
 5. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания / Е. Руткевич (пер.). – М.: „Медиум“, 1995. – 323 с.
 6. Мертон Р. Социальная структура и аномия // *Социология преступности (Современные буржуазные теории)* Москва, 1966. Перевод с французского Е. А. Самарской. Редактор перевода М. Н. Грецкий. Издательство «Прогресс». С. 299-313) – доступний з http://scepsis.ru/library/id_632.html#a3
 7. Серл Дж. Что такое институт? // *Вопросы экономики*. – 2007. – № 8. – С. 4–27.
 8. Норт Даглас Институції, інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. Іван Дзюб – К.: Основи, 2000 – 200 с.
 9. Полтерович В. М. Трансплантация экономических институтов // *Постсоветский институционализм: Монография* / Под ред. Р. М. Нуреева, В. В. Дементьева; Гос. ун-т – Высшая школа экономики, Донецкий нац. технический ун-т – Донецк: Каштан, 2005 – 479 с.
 10. Чухно А. Институціоналізм: теорія, методологія, значення // *Економіка України*. – № 6. – 2008. – С. 4–13.
 11. Вступ до економічної теорії. Підручник. Видання третє доповнене / За ред. З. Ватаманюка. – Львів: „Новий Світ – 2000“. 2006. – 504 с.
 12. Сизоненко В. Теорія підприємництва: здобутки і проблеми дослідження // *Економіка України*. – 2002. – № 9. – С. 45–51.
 13. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры / пер. В. С. Автономова и др. – М.: „Прогресс“, 1982. – 455 с.
 14. Пачковський Ю. Ф. Психологія підприємництва: Навч. Посіб. – К.: Каравела, 2006.
 15. Baumol, William *Entrepreneurship: Productive, Unproductive, and Destructive* // *The Journal of Political Economy*. – Vol. 98, No. 5, Part 1. – 1990. – P. 893–921.
 16. Феценко В. М. З історії дослідження підприємництва в українській економічній думці другої половини XIX століття // *Економіка та підприємництво*. – 2003. – Вип. 10. – С. 65–73.
 17. Каширин В. В., Самойлов В. К. Институциональные проблемы предпринимательства в системе контрактных отношений // *Вестник Московского университета. Серия 6. Экономика*. – 2008. – № 5. – С. 16–17.

Редакція отримала матеріал 24 грудня 2009 р.